

YANLIŞ GİDEN NE OLDU

Bernard Lewis

25 Mayıs 2007

BAŞLANGIÇ

Yanlış giden ne oldu? İslam dünyası ve özellikle Orta Doğu uzun bir süredir bu soruyu sormaktadır. Soruyla birlikte gittikçe şiddetlenen bir öfke, sorunun öncelikle çözümünü gerekli kılmaktadır.

Sorgulamanın ve hatta öfkenin haklı nedenleri vardır. Yüzyıllarca İslam dünyası uygarlık ve başarının öncüsüydü. Müslümanların kendi algılamalarında, İslâm uygarlıkla özdeşti; İslam'ın sınırlarının ötesinde, istisnai durumlar dışında sâdece barbarlar ve kafirler vardı.

Yedinci yüzyılda İslam orduları Suriye, Filistin, Mısır ve Kuzey Avrupa'yı fethettiler. Sekizinci yüzyılda İspanya ve Portekiz'i fethedip, Fransa'yı işgal ettiler. Dokuzuncu yüzyılda Sicilya'yı fethedip, İtalya'yı işgal ettiler.

Doğuda, 1237-1240 yılları arasında Altınordu Tatarları Rusya'yı fethettiler; 1252'de Altınordu Hanı ve halkı İslamiyet'i kabul etti. Anadolu'yu fetheden Osmanlı Türkleri 1453'de eski Hıristiyan kenti İstanbul'u zaptettiler, Balkan yarımadasını işgal edip sömürgeleştirdiler ve iki kez Viyana'ya kadar uzanarak Avrupa'nın tam kalbini tehdit ettiler.

Yüzyıllar boyu İslam dünyadaki en büyük askeri gücü temsil etti. Dünyada en büyük ekonomik güç İslam'dı. Bilim ve sanatta insanlık tarihindeki en büyük başarılarla imza atmaya başlamıştı. Kağıt yapım ve kullanımını Çin'den, ondalık sayı düzenini Hindistan'dan alıp Avrupa'ya aktararak daha büyük ölçüde insanlığın hizmetine sunmuştu. Sonra birdenbire her şey değişti. Rönesans'ın yarattığı yeniden doğuş sayesinde Avrupalılar bilim, sanat ve teknolojiye İslam dünyasını geride bırakan büyük atılımlar yaptı. Müslümanlar uzun süre bu atılımların farkına varmadı. Avrupa'nın yeni bilimsel literatürü neredeyse tümüyle bilgileri dışındaydı. On sekizinci yüzyıla kadar yalnızca bir tıbbi kitap Avrupa dillerinden Orta Doğu dillerine çevrildi. Frengi hastalığıyla ilgili bir kitaptı bu.

Hıristiyanlık İspanya'da Faslılara karşı son yenilgisini 1492'de aldı. Rusya'nın Müslüman Tatarlar'dan kurtarılması ve anayurtlarına geri sürülmesi kesin bir zaferdi. Ruslar 1554'de Astrakan'ı fethedip Hazar kıyılarına, bir sonraki yüzyılda da Karadeniz kıyılarına indiler.

İslam'ın kalbi durumundaki ülkelerde, uygarlığın uzak sınırlarında görülen bu oluşumlar pek önemsenmedi. İstanbul'un fethi, Türklerin Balkanları aşip Viyana'ya yürümleri, İslam'ın önlenemez yükselişi ve Hıristiyanlığın bozguna uğraması olarak algılandı.

Osmanlıların iki Müslüman komşuları vardı. Mısır'daki Memlûklülük ve İran'daki Persler. Yavuz Sultan Selim (1512-1520) her ikisine de sefer açtı. İran Şah'ına karşı önemli ama tamamlanmamış bir zafer, Memlûk Sultanı'na karşı ise kesin ve total bir zafer kazandı.

Yavuz'dan sonra gelen Kanuni Sultan Süleyman döneminde (1520-1566), Mohaç Savaşı 1526'da Türklerin kesin zaferiyle sonuçlandı ve 1529 I.Viyana kuşatmasının yolunu açtı. Viyana'nın zaptedilememesi her iki tarafça da bozgun veya zafer olarak değil, erteleme olarak değerlendirildi ve Avrupa'nın kalbinde uzun bir hakimiyet mücadelesi başlattı.

Şurada burada Hristiyan güçler bazı başarılar kazandılar ama bunların en önemlisi 1571 Lepanto Deniz Savaşı idi. Tüm Avrupa bunu kesin bir zafer olarak niteleyip yüceltti. Osmanlılar ise fazla önemsemedi. Osmanlı arşivlerinde Lepanto ile ilgili Kaptanı Derya'nın sadece iki satırı vardır: "Kutsal bir biçimde yönetilen Osmanlı Donanması melun kafir Donanmasıyla karşılaştı ve Allah'ın iradesi diğer yöne döndü." Aynı savaşla ilgili Sadrazam Sokollu Mehmet Paşa, II.Sultan Selim'e "İmparatorluk o kadar güçlüdür ki, isterse donanmanın tüm zincirlerini gümüştan, yelkenlerini ipekten yapabilir." demiştir.

On yedinci yüzyılın sonu on sekizinci yüzyılın başlarında İran yeniden mücadelede önemli bir faktör oldu. Şah Abbas I, Avrupa güçlerinin desteğini alarak 1602-1612 ve 1616-1627 yılları arasında Osmanlılarla savaşta girişti ve bazı başarılar kazandı.

Doğu cephesindeki çarpışmalar yüzünden Osmanlılar 1606'da Avusturya ile Zitvatorok Anlaşması'nı yaptı. Tüm önceki anlaşmalar İstanbul'da Türkler tarafından dikte ettirilmişken bu anlaşma tarafsız bir yerde müzakere edildi. Yine ilk kez Osmanlı Padişahı Avusturya İmparatoru'nu kendisiyle eşit gördüğünü belgeledi.

Avrupalılar önce denizlerde üstünlüğü ele geçirdiler. 1563'te Endonezya Müslümanlarının Portekiz denizcilerine karşı yardım talebini Osmanlılar tam olarak yerine getiremediler. Portekizlilerin Atlantik koşullarına göre yapılmış kalyonları ve büyük, iyi silahlandırılmış, manevra yetenekleri yüksek savaş gemileri Osmanlıların Akdeniz koşullarına göre yapılmış kadırgalarından daha üstündü. Denizlerdeki üstünlüğün kaybı, Orta Doğu için daha tehlikeli bir durum yarattı. Asya'da konuşlanan yeni Avrupa İmparatorlukları, doğu-batı ticaretinin varış ve kalkış noktalarını denetimlerine alarak, Orta Doğu'yu büyük çapta devre dışı bıraktılar.

Tehlike sadece Güney Asya'daki Batı Avrupa genişlemesi değildi. Kuzey Asya'da Rus genişlemesi de önemli bir tehlikeydi. Osmanlılar 1568'de Akdeniz'i Kızıldeniz'e; Karadeniz'i Hazar Denizi'ne bağlayacak kanal projelerine giriştiler; fakat projeler gerçekleştirilemedi.

On yedinci yüzyılın büyük bir bölümünde askeri dengede önemli bir değişiklik olmadı; yüzyılın ortalarına kadar Avrupa 30 Yıl Savaşları'yla meşguldü; Osmanlılar ise doğu cephesiyle uğraşıyordu. 1645'de Venediklilerle başlayan çarpışmalar Osmanlılar için iyi gitmedi, 1656'da Venedikliler bir ara Boğazları bile bloke ettiler ve Çanakkale önlerinde bir deniz savaşı kazandılar. Aynı yıl sadrazam olan Köprülü Mehmet Paşa ve müteakiben yerine geçen Fazıl Ahmet Paşa, orduyu ve mali sistemi yeniden düzenledi ve Avrupalılarla olan mücadeleleri sonuçlandırdılar. Ancak Osmanlılar ilk kez Polonya ve Ukrayna'da Rusya ile çatışmaya girdiler. 1681 Radzin Anlaşması ile Ukrayna üzerindeki haklarından vazgeçtiler ve Kazakların Karadeniz'de ticaret haklarını tanıdılar. Bu durum çok tehlikeli yeni bir düşmanın ortaya çıkışı, uzun ve acı mücadelelerin başlangıcıydı.

Bu arada Köprülüler ailesinin son temsilcisi olarak Merzifonlu Kara Mustafa Paşa sadrazam oldu; 1682'de İkinci Viyana kuşatmasıyla sonuçlanacak olan yeni bir Avusturya savaşı başlattı. 17 Temmuz-12 Eylül 1683 tarihleri arasındaki kuşatma, İmparatorluk tarihinde o güne kadar görülmeyen tam bir felaketle sonuçlandı.

Viyana bozgununu, 1686'da Buda'nın ve Macaristan üzerindeki hakimiyetin kaybı izledi. 1684'de Avusturya, Venedik, Polonya, Toskana ve Malta Papa'nın kutsamasıyla Osmanlı'ya karşı savaşmak üzere bir kutsal birlik oluşturdular.

Rusya’da birliğe katıldı ve 1696’da Azak bölgesini ele geçirdi. 26 Ocak 1699’da, İngiltere ve Hollanda’nın aracılığıyla yapılan Karlofça Anlaşması ile Osmanlılar büyük toprak kayıplarına uğradılar ve kısa bir süre sonra Ruslarla yapılan ayrı bir anlaşma ile Azak bölgesini Ruslar’a verdiler.

BÖLÜM 1

SAVAŞ ALANININ DERSLERİ

Karlofça Anlaşması’nın Osmanlı İmparatorluğu tarihinde, hatta tüm İslam tarihinde, yenilmiş bir Osmanlı’nın zafer kazanmış Hıristiyanlarla yaptığı ilk anlaşma olması dolayısıyla özel bir önemi vardır.

Karlofça’da imzalanan anlaşma eve iki ders taşıdı. Birinci ders askeriydi, üstün bir güç tarafından yenilgiye uğratılma. Daha karmaşık olan ikinci ders diplomatikti ve müzakere sürecinde öğrenildi. İngiliz ve Hollanda yetkilileri Osmanlılara ihtiyatlı bir yardım yaptılar. Batı yardımı diplomasiyle sınırlı değildi. Silah ve para temini yardımları da Osmanlı’nın kuruluşundan beri söz

konusu olmuştu. Osmanlı için yeni olan, askerlerinin eğitim ve donatımında Avrupalılardan yardım almak ve başka bir kısım Avrupalı güçlere karşı Avrupalılarla birlikler oluşturmaktı.

On sekizinci yüzyılın ilk yarısında mücadeleler sonuç alıcı nitelikte değildi, hâttâ Osmanlı’ya kazanç sağlayanlar bile oldu. 1710-1711 yıllarında Ruslar’a karşı önemli bir savaş kazandılar ve 1712 Prut Anlaşması ile Azak yarımadası geri alındı. Venedik ve Avusturyalılar’a karşı yapılan bir diğer savaş, 1718 Pasarofça Anlaşması’nda görüldüğü gibi yenilgiyle ve yeni toprak kayıplarıyla sonuçlandı.

Bir süre Avrupa’da işler iyi gitti. Avusturya ve Rusya arasında kızışan rekabet Osmanlı’ya rahat bir nefes aldırdı. Ama yeni bir felaket geldi çattı. 1768-1774 arasındaki savaşlarda Osmanlılar Ruslara karşı bir dizi yenilgiye uğradı. Sonuçta imzalanan Küçük Kaynarca Anlaşması ile Ruslara denizcilikte ve Osmanlı’nın iç işlerine müdahalede bazı haklar tanındı. Ama Kırım’a ilişkin olan madde daha önemliydi. Sultan, 1783’te Kırım’ın Rusya’ya ilhakına yol açacak olan Kırım Hanlarının bağımsızlığını tanımak zorunda kaldı. Bu çok acı bir darbeydi.

Avrupa’daki toprak kayıpları, çoğunluk Hıristiyan olduğu için katlanılabilir bir durumdu. Kırım Orta çağlara kadar uzanan bir geçmişte hep Müslüman yurduydum, kaybı anavatandan kopan bir parça olarak algılandı.

Bir toplumda işler kötüye gittiğinde sorulacak sorular vardır. Genel bir soru “Bunu bize kim yaptı?” sorusudur. Bu soru, dış güçler ve içerdeki azınlıklar biçimindeki günah keçilerini suçlamaya dönük bir yanıtı çanak tutan kasıtlı bir sorudur. Tarihlerinde önemli krizlerle karşılaşan Osmanlılar farklı bir soru sordular. “Neyi yanlış yapıyoruz?” Karlofça Anlaşmasıyla ortaya atılan ve Küçük Kaynarca ile yeniden önem kazanan bu soru, bir anlamda günümüzde de devam etmektedir. 1541’de sadrazamlıktan ayrılan Lütfi Paşa ve 1630’da devlet memuru Koçu Bey, Osmanlı devlet yapısındaki bazı kusurlara, askeri ve sivil alandaki bâzı aksaklıklara işaret ettiler. Her ikisine göre de temeldeki yanlışlık, Osmanlı ve İslam’ın eski güzel yollarından ayrılmış olmaktı; reçetesi de bu güzel yollara geri dönmektir. Lütfi Paşa, Avrupa’nın denizlerdeki üstünlüğüne de dikkat çekti. “Neyi yanlış yapıyoruz?” sorusunun yanına “Onlar neyi doğru yapıyorlar?” sorusu ve bu sorunun devamı olarak da “Onları nasıl yakalarız ve haklı önderliğimize nasıl kavuşuruz?” soruları eklendi. İkinci ve üçüncü soruların yanıtlanmasında karşılıklı gidip gelen insanlardan faydalanıldı. Bazı Batılı

ziyaretçiler, doğru yolu bulan anlamına gelen mühtedi sıfatını alarak Osmanlı'nın hizmetine girdiler. Osmanlı yıllıklarında Humbaracı Ahmet Paşa olarak anılan, Fransız asilzadesi Claude Alexander bunlardan biridir. Topçu gücünü organize etmiş, 1734'te ordu için bir matematik okulu kurmuştur. İslam dinine dönen bir diğer ünlü kişi, Türk yıllıklarına İbrahim Müteferrika adıyla giren, orijinal aile ismi bilinmeyen bir Macar'dır. 1729 yılında ilk Türk matbaasını kurmuştur. Bastığı kısa bir kitabında Türklerin Avrupa'da yenik düşmelerinin nedenlerini araştırmış, Osmanlı idari ve askeri prosedürlerinde, Avrupa çizgisinde bir reform önermiştir.

Dönmeler dışında Avrupalı mülteciler, özellikle 15. yüzyıl sonu ve 16. yüzyılda gelen Museviler, Avrupa'nın ekonomik, teknik ve tıbbi ustalıklarını getirerek ve bazen de diplomatik misyonlarda görev olarak toplumda azımsanmayacak bir rol üstlenmişlerdir.

Osmanlı tarihinde Rumların özel bir yeri vardır. Başlangıçta Patriğin, "Türklerin sarığını Katoliklerin üçlü kukuletasına tercih ederim." sözleriyle Osmanlı'dan yana tavır koymuşlardır. Avrupa'yla ilişkilerde ve diplomatik temaslarda, yorumcu, çevirmen ve kılavuz tercüman (dragoman) olarak görev almışlardır.

Avrupalı uzmanlar arasında, Baron de Tott olarak bilinen, Macar asıllı bir Fransız subayı önemlidir. 1770'lerde yeni bir matematik okulu kurmuş, Osmanlı ordusuna askeri mühendislik ve topçuluk alanında önemli hizmetler vermiştir. Emekliliği üzerine yerine 1775 yılında, sonradan İslam'a dönen ve İngiliz Mustafa ünvanıyla tanınan bir İngiliz subayı geçmiştir. Bu örneklere karşın, hakim Avrupa etkisi Fransız etkisi olarak biçimlenmiştir. Fransız İhtilali'nin olduğu 1789

yılında Osmanlı tahtına III.Selim geçti; Fransa kralı XVI.Lui ile haberleşti, kapsamlı bir idari ve askeri reform ile yeniden yapılanma programı hazırlattı. Fransız-Osmanlı işbirliği 1798-1802 arasında iki ülke arasındaki savaş nedeniyle kesintiye uğradı.

Avrupa emperyal güçleri arasındaki Napolyonik savaşlar tüm kıtayı sarıp Afrika ve Asya'ya uzandı. İslam güçlerinin göreceli zayıflığı, Avrupa güçlerinin Asya'da ilerlemesiyle ortaya çıkmaya başladı; Hollanda ve Portekiz gibi küçük ülkeler bile kıyıları ve denizlerde İslam güçlerine meydan okudular. 1798'de Napolyon Bonapart'ın Mısır'ı işgal etmesi ve oradan İngiliz general Nelson tarafından sökülüp atılması, iki önemli ders içeriyordu: Birinci ders, küçük bir Avrupa ordusunun bile İmparatorluğun kalbindeki bir ülkeyi fethedebilmesi ve cezalandırılmamasıydı.

İkinci ders ise Avrupalı güçleri, Osmanlıların ve Mısır gibi hakimiyetleri altındaki ülkelerin değil, ancak bir diğer Avrupalı gücün yenebileceğiydi. 1806-1812 dönemindeki Türk-Rus savaşlarında İngiliz ve Fransızların da Ruslardan yana tavır koymasıyla Doğu Balkan eyaletleri, Besarabya (bugünkü Moldova) Rusya'ya, Batı Balkan eyaletleri Fransa'ya verildi. Avusturyalıları yatıştırmak için Sırbistan ve Bosna'nın bazı bölümleri üzerinde Avusturya hakimiyeti tanındı. Bu arada beliren çok önemli bir tehlike, Fransız İhtilali'nin de etkisiyle yükselen milliyetçilik hareketleri idi. 1804 ve 1815 ayaklanmalarından sonra Sırbistan otonom bir prenslik statüsü kazandı. Birkaç yıl sonra ortaya çıkan Yunan ayaklanması ise büyük bir batı desteğiyle bağımsız bir Yunanistan kurulmasıyla sonuçlandı. 19.yüzyıl boyunca ve 20. yüzyılın başlarında, Hıristiyan Balkan halkları Osmanlı idaresinden birer birer ayrıldılar.

İran, aslan payı Rusya'ya düşmek üzere İngiltere, Fransa ve Rusya arasında paylaşıldı. 1813 Gülistan Anlaşması'yla İran, Derbent, Baku, Şirvan, Karabağ ve bitişiğindeki toprakları Rusya'ya verdi; Gürcistan ve Dağıstan üzerindeki tüm haklarından vazgeçti.

1825'lerden sonra yeni bir Türk-Rus çatışması gelişmeye başladı. 1828 Türkmençay Anlaşmasıyla İran, Ermenistan'ı Rusya'ya verdi. İslama karşı Rusya ilerlemesi, Türkiye, İran ve Orta Asya ülkelerinde devam etti. Bu durumun günümüzde dahi sürüp gittiği söylenebilir. Savaşlar Müslüman devletlerin Avrupa güçlerine karşı zayıflığını açık biçimde ortaya koydu. Askeri başarısızlıklara karşı askeri reçetelerin yetersizliği anlaşıldı. Diğer nedenler ve tedavi yöntemleri aranmaya başlandı.

BÖLÜM 2

ZENGİNLİK VE KUVVET ARAYIŞI

18. yüzyılın bitiminden önce Türkler, İranlılar ve diğer Orta Doğu ulusları Batı'yla ilgili doğrudan gözlem yapmak olanağına fazla sahip değildiler. Temaslar başlıca üç alanda, diplomasi, ticaret ve savaşlarda oldu. Avrupalılar, doğuda konsolosluk ve elçilikler açarken, Orta Doğu bu yolu izlemedi, sadece özel durumlarda kısa süreli görevliler kullandı.

Müslümanların Müslüman olmayan ülkelerle işbirliği yapmakta aşırı bir isteksizliği vardı; zaten Batılılar da onların gelmesini istemiyordu. Müslüman yargıçlar, bir müslümanın kafir bir ülkede iyi bir müslüman yaşamı sürdüremeyeceğini söylüyorlardı. Müslüman tutumu, Batı genişlemesinden etkilenen diğer Doğululardan farklıydı. Hindu, Budist ve Konfüçyüsenler için Hıristiyanlık yeni bir şey iken, Müslümanlar'a göre, İslam öncesinin eksik ve yanlış bir inancı idi.

Hristiyanlar'ın İslam dışı doğuya yaklaşımı da farklıydı. Hindistan veya Çin, Hristiyanlığın kutsal yerlerini zaptetmemişler, İspanya ve İstanbul'u fethetmemişler, Viyana'yı kuşatmamışlardı. Bunlar Hristiyanlığı zamanı geçmiş, bir yolsuzluk dinî olarak da nitelendirmemişlerdi.

Orta Doğu'dan Batı'ya ara sıra ticari veya siyasi nedenlerle gidenlerin bile önemli bir bölümü, Rum, Ermeni ve Yahudiler gibi azınlıklardı. Batı dilleri bilgisi çok azdı. 1513'ten beri Topkapı Sarayı'nda bulunan Kristof Kolomb'un kendi kullandığı haritanın Türkçe versiyonunu bile 1929 yılında bir Alman bilgini keşfetti.

Her şeye rağmen, çağdaşlaşma çabaları gerektirdiği için dil öğrenimi ve Batı temasları yoğunluk kazandı. Reformcu Padişah III.Selim ilk büyükelçiliği 1793'te Londra'da açtı ve bunu Viyana, Berlin, Petersburg ve Paris izledi. Gelişme bir ara kesintiye uğradı ise de 1830'lardan sonra yeniden hız kazandı.

Kafir icatlarını öğrenmenin veya kafir öğretmenlerden ders almanın dinen caiz olup olmadığı konuları tartışıldı. Kafirlerle savaşta kullanılmak kaydıyla uygun görüldü. Önce Mısır Paşası, peşinden de Osmanlı Padişahı ve İran Şahı Londra ve Paris'e, başlangıçta tümüyle askeri amaçlı öğrenci gönderdiler. Bunlar ilk kez Batı dilleriyle ve fikirleriyle karşılaştılar. Dil engelinin aşılması Batı zenginliği ve gücünün daha iyi tanınmasına yol açtı ve bunun nedeninin, tılsımının ne olduğu sorusunu yeniden gündeme getirdi. Nedenin İslam'dan sapma, çarenin de saf İslam'a dönüş olduğu biçimindeki eski görüş artık inandırıcı bulunmuyordu. Tılsım önce Hristiyan özelliği olmayan, hatta Hıristiyan karşıtı bile olduğu söylenebilen Fransız Devrimi'nde arandı.

İmparatorluk ve restorasyon dönemleri yaşanınca tılsımın burada olmadığı anlaşıldı ve dikkatler ekonomiye, özellikle de sanayiye çevrildi. 1803-1806 döneminde Paris elçisi olan Halit Paşa, "Tütün tozu, kağıt, kristal, kumaş ve porselen yapan fabrikalarımız olsa ve yabancı dil bilgisi yaygınlaşsa, beş yılda Avrupa seviyesine ulaşabileceğimizi; çünkü tüm ticaretin bu beş mal üzerinde döndüğünü ve zenginliğin kaynağının da bunlar olduğunu söylüyordu.

Batı etkisi ve düşünce sistemi özellikle iki alanda önemli sonuçlar doğurdu. Yurtseverlik ve milliyetçilik. Bu kavramlar özellikle Müslüman olmayan azınlıklar üzerinde güçlü; fakat çelişen etkiler yarattı. Bir yandan yurtseverlik kavramından hareketle İmparatorluk'ta eşit statü sahibi olacaklarına sevindiler; diğer yandan milliyetçilik kavramından hareketle, tamamen ters bir görüşe, ulusal bağımsızlık düşüncesine kapıldılar.

Osmanlı Hıristiyanları ve Yahudileri, dindaşlarının yardımıyla azınlık olmanın avantajlarından yararlandılar. Diğer yandan Müslümanlar, kafirlere ve geleneksel mesleklerine karşı çekincelerini korudular. Bazı meslekler kalıplaşmış olarak Rum, Ermeni veya Yahudi mesleği olarak algılanıyor ve Müslümanlarca ağırbaşlı, vakur meslekler olarak kabul edilmiyordu. 20. yüzyıl başlarına gelindiğinde kahve, şeker ithalatı, su ve gaz ikmali dahil tüm ekonomik faaliyetler, Batılı şirketlerin denetimine geçmişti.

Çağdaşlaşma olgusu iletişim alanındaki üç ana gelişmeyle vurgulanıyor ve ivme kazanıyordu: Matbaa, tercüme ve gazete. Matbaa, yazılı eserlerin basılmasını ve yaygın dağıtımını mümkün kılıyordu. Önceleri kısıtlı olan tercüme imkanı genişledikçe, gittikçe daha fazla sayıda Batı kaynaklı kitap çevrilip, Türkçe, Arapça ve Farsça olarak basılıp, dağıtılmaya başlandı. İlk gazete 1795'te İstanbul'da Fransız Elçiliği tarafından çıkarılan Gazette Française de Constantinople idi. Napolyon Mısır'da gazete yayınlattı. İş aleminin sponsorluk yaptığı ilk gazete 1824'te İzmir'de yayınlandı. Gazete yayıncılığı zamanla yerel destekler sağlayıp yerel dillere de yayılarak Türkçe, Arapça ve Farsça olarak da yayınlanmaya başlandı. Başka bir Batı icadı olan telgrafın günlük yaşama girmesi haber ve bilgi iletişimi bakımından çok büyük değişiklikler getirdi.

Türkçe, Arapça ve Farsça gazete ve dergilerin basılması gazeteciyi de beraberinde getirdi. Ortaya çıkan diğer yeni meslekler avukatlık ve öğretmenlikti. Bu üçlü, entelektüel yaşamın sütunlarını oluşturdu. On dokuzuncu yüzyılda reformlar ve çağdaşlaşma atılımlarının güçlendirdiği otokrasi, araştırmacıları yeni bir Batı müessesesine yöneltti: Bazen özgürlük sözcüğüyle de ifade edilen anayasal temsili demokrasi.

1807 ve 1808 yıllarında Osmanlı azınlık grupları sultanın otoritesini ve eşrafın yetkilerini kısıtlamak için iki girişimde bulundular. Politik özgürlük kavramı, Avrupa kökenli kitapların çevrilmesi, Avrupa'ya ilişkin rapor ve olayların tartışmaya açılması diplomatların, Avrupa'dan dönen öğrenciler ve gelen mültecilerin etkileriyle büyük bir gelişme gösterdi. 1834'te Viyana'da Metternih'le görüşüp, daha sonra Paris Büyükelçiliği yapan Sadrazam Mustafa Reşit Paşa'nın hazırladığı 1839 Tanzimat Fermanı'nda en geniş ifadesini buldu.

Orta Doğu'da bazı otokratik yönetimler, anayasal hükümetler konusunda bâzı jestler yaptılar. 1861'de Tunus Bey'i bazıları seçilmiş, bazıları atanmış 60 üyeli bir büyük konsey öngören bir anayasa ilan etti. 1866'da Mısır Hidiv'i, üniversitenin de katılımıyla 3 yıl için seçilmiş 75 üyeli bir danışma meclisi topladı.

1860'ların ortalarında, "Jön Türkler" (Jeunes Turques) olarak da bilinen "Genç Osmanlılar" (Young Ottomans) hareketi başladı. Bunlar, bir anayasa ve parlamento istiyorlardı. 1867'de çoğu Londra ve Paris'e olmak üzere liderleri sürgüne gönderildi.

1876'da geri döndüler. Avrupalı güçlerin de yardımıyla 1876'da padişahı seçilmiş bir parlamento ve atanmış bir senato öngören bir anayasa ilanına ikna ettiler. İlk Mart 1877, ikincisi Aralık 1877'de yapılan iki seçimle kurulan Osmanlı parlamentosu 5 ay coşkulu bir görev yaptıktan sonra, biraz da bu coşkunluk nedeniyle 14 Şubat 1878'de Sultan tarafından feshedildi ve 30 yıl süreyle bir daha toplanmadı.

Mısır'da ilk meclis 1866'da toplandı, 3 toplantıdan sonra dağıldı. 1882'de İngiliz işgalinden sonra, anayasal bir parlamenter hükümet konusunda daha ileri adımlar atıldı. Mısır bir politik mülteci cenneti oldu.

1905 Rus-Japon savaşı Japon galibiyetiyle sonuçlandı. Batılı bir emperyal gücün Doğulu bir devlet tarafından uzun süredir ilk kez yenilgiye uğraması ortaya yeni bir ders koydu. Japonlar parlamentosu olan tek doğulu devlet, Ruslar da parlamenter hükümeti olmayan tek batılı imparatorluktu. Güçlü ve zengin olmanın tılsımı konusunda son bir kanıt elde edilmiş gibi görünüyordu.

1906'da İran'da, 1908'de Türkiye'de ikisi de ümit ve coşkuyla başlayan ama öncekilerinden de beter dikta yönetimleriyle sonuçlanan iki anayasal devrim yaşandı.

1920'de Avrupa'nın İslam üzerindeki zaferi sonuçlanmış gibi görünmekteydi. Osmanlı İmparatorluğu yenilmiş, işgal edilmiş ve Müslüman eyaletleri muzaffer batılı güçler arasında parsellenmişti. İran, İngilizler ve Ruslar tarafından kontrol edilmekteydi.

Kendi hakimiyet alanlarında İngiliz ve Fransızlar, İngiliz tarzı anayasal monarşiler ve Fransız tarzı cumhuriyetler oluşturdular. Her iki model de iyi işlemedi ve sonuçta ilgili ülkeler bağımsızlıklarını kazanarak bu yönetimleri yıktılar. Rus İmparatorluğunda devrim ve iç savaş bir süre merkezi hükümetin hakimiyeti altında bulundurduğu ülkelerdeki denetimini zayıflattı ise de, Sovyet rejimi daha güçlü bir denetim kurmayı başardı. Hatta Sovyetler Birliği'nin dağılmasından sonra bile bu ülkeler eski patronlarının hakimiyetinden kurtulmakta çok zorlandılar.

1930'larda İtalya ve Almanya, Batı emperyal güçlerine karşıymış gibi görünerek bir çekicilik kazandırmaya çalıştıkları faşist ve nazist modellerini sundular. II. Dünya harbi yenilgisinden sonra bile bu modeller açık isimleri itiraf edilmeksizin, ideoloji ve devlet yönetimi konularında uygulama alanı bulabildiler.

Ekonomik alanda Sovyetler Birliği'nin ortaya koyduğu devlet denetimi, bazen Arap sosyalizmi, bazen bilimsel sosyalizm adıyla birçok ülkede uygulandı ve korkunç bir başarısızlıkla sonuçlandı.

Orta Doğu ve Batı'nın ekonomik yaklaşımlarındaki farklılık, hiçbirinin önleyemediği yolsuzluk yöntemlerinde bile açıkça görülür. Batı'da para piyasada kazanılır ve iktidar satın almakta kullanılır. Doğu'da iktidar ele geçirilir ve para kazanılır.

Batı'nın başarı sırrı hala çözülememiştir. Bu sır, silahlı kuvvetlerin çağdaştırılmasından; yönettikleri, besledikleri, üretim yaptıkları ve donattıkları ekonomiden daha başka bir yerlerde olabilir mi? Tek kelimeyle, “çağdaşlık”tan başka bir şeyde olabilir mi?

BÖLÜM 3

SOSYAL VE KÜLTÜREL ENGELLER

18. yüzyıldan sonra Orta Doğulu gözlemciler, Batı'nın askeri gücünün üstünlüğünü anlayıp, silah teknolojisi, savaş kabiliyeti, ekonomik üretim ve yönetim konularına dikkatlerini yoğunlaştırdılar.

Ama İslam ve Batı toplumları arasında, üzerinde pek durulmayan daha büyük ve daha derin farklılık alanları da vardı. Orta Doğulu ziyaretçilerin gözlemlerine dayanarak bunların üçüne

değineceğim. Önce 1665’de Viyana’yı ziyaret eden tanınmış Türk yazarı Evliya Çelebi’nin bir gözlemi:

“Bu ülkede olağanüstü bir şey gördüm. Ne zaman İmparator yolda bir kadına rastlasa, ata biniyorsa, atını durdurup kadının geçmesine izin veriyor.

İmparator kadına ayaktayken rastlarsa, bir tür saygı duruşuna geçiyor, kadın kendisine saygı göstermek için şapkasını çıkararak İmparatoru selamlıyor.(...) Gerek bu ülkede, gerekse inançsızların diğer ülkelerinde Meryem Ana dışında da kadın onurlandırılıyor ve saygı görüyor.”

İkinci örneğim yine Viyana’da elçilik yapan Mustafa Hattı Efendi’nin, bilimsel gösteriler hakkındaki 1748 tarihli bir raporu: Bize gösterilen hünerlerin ilkinde, iki bitişik oda, birinde üzerinde küre biçiminde kristal toplar bulunan büyük bir çark vardı. Bunlar kamıştan daha dar içi boş bir silindire bağlanmıştı. Çark çevrildiğinde şiddetli bir rüzgar zincir boyunca öteki odaya akıyordu, birisi bu rüzgara dokunursa tüm vücudu çarpılıyordu, daha da ilginç 30 kişi el ele tutuşsa hepsi aynı şoka uğruyordu. Olayın nedeni hakkında verdikleri yanıt anlaşılabilir nitelikte değildi.(...) Diğer bir hüner, taşa ve tahtaya vurulduğunda kırılmayan küçük cam şişelerdi.(...) Anlamını sorduğumuzda, cam ateş halindeyken suyla soğutulduğunda bu özelliği kazandığını söylediler. Bu saçma cevabın bir frenk oyunu olduğunu düşünüyoruz.

Üçüncü örneğim 1787-1789 arasında İspanya elçisi olan Vasıf Efendi’nin, kralın ve tüm devlet büyüklerinin kendilerine verdiği yemekli ziyafetlerde, müzik dinletildiği, ve bu tür müzikten can sıkıntısı duyduğunu belirten sözleri.

Kadın, bilim ve müzik konusundaki bu üç özet bilgi, komşu iki uygarlığın yaklaşım, davranış ve algılayışlarındaki önemli farklılıkları ortaya koyuyor.

Hıristiyanlığın tüm kiliseleri ve türleri çok kadınla evliliği ve cariyelik olgusunu reddeder. İslam her ikisine de izin verir. Avrupa’ya giden Müslüman ziyaretçiler, Batılı kadının mütevazı olmayışından ve olduğu gibi davranmasından, inanılmaz özgürlüğünden ve kendilerine gösterilen saygının saçmalığından, Avrupalı erkekte ki kadını kıskanma eksikliğinden hayret ve dehşetle söz ederler. Kadının statüsü, iki uygarlık arasındaki en derin farklılık alanı olmasına rağmen; silah, fabrika ve parlamento konularından çok daha az dikkat çeken bir alan olmuştur.

İslam yasa ve geleneklerine göre, genel Müslümanlık ilkelerinden ve dinsel eşitlikten yararlanamayan üç grup insan vardı- inançsızlar, köleler ve kadınlar. Kadınlar bir bakıma en kötü konumda olan gruptu. Çünkü köle, sahibi tarafından azat edilebilir veya inançsız, inançlılar arasına katılabilirdi; ama kadın, olduğu gibi kalmaya mahkumdu.

Batı’nın güçlenmesi ve etkisinin artması üç grupta da önemli değişiklikler yarattı. Hıristiyan güçler doğal olarak Müslüman devletlerdeki Hıristiyan unsurlarla ilgiliydi; büyüyen ve giderek artan etkilerini bu unsurlara yasal eşitlik sağlamak ve ekonomik imtiyaz oluşturmada kullandılar. Hıristiyanlar hedeflenmişti ama Musevilerde yararlandı.

İngiltere 19. yüzyılda köleliği yasaklamış ve köle ticaretini korsanlık gibi uluslararası bir suç sayarak karada, denizde nerede olursa olsun cezalandırmaya başlamıştı.

Kölelik Orta Doğu’da, bazı istisnalar dışında 20. yüzyılın sonlarına doğru ilga edildi. Kadın hakları için mücadelenin çok daha zor olduğu kanıtlandı ve bu mücadelenin sonucu belirli olmaktan hala çok uzaktır. Özellikle Ayetullah Humeyni, kadının yüzünü, kolunu, bacağına açmasının, okul

veya işyerlerinde erkeklerle birlikte çalışmasının İslam toplumunun kalbine indirilen ölümcül bir darbe olduğunu ve ahlaksızlığı ateşlediğini savundu. Savaş sürüyor.

19. yüzyıl Osmanlı yazarı Namık Kemal, 1867 yılında, Tasvir-i Efkar gazetesinde: “Şimdi kadınlarımız, müzik aleti veya mücevher gibi bir zevk aracı olmaktan ve çocuk doğurmaktan başka bir şeye yaramamaktadır. İnsan türünün yaklaşık yarısını oluşturan kadınları bu şekilde değerlendirmek, toplumumuzu yarı felçli bir vücut durumuna sokmaktadır.(...) Pek çok kötülüğün kaynağı, her şeyden önce çocukların kötü yetiştirilmesine yol açan, kadının içinde bulunduğu bu durumdur.” Diye yazmaktadır.

Ekonomik çağdaşlaşma, kadın işgücü ihtiyacı doğurmuştur; bu ihtiyaç Osmanlı'nın savaş yıllarında, erkeklerin çoğunun askerde olması yüzünden daha da artmıştı.

Kadınlar, hemşirelik, öğretmenlik gibi Avrupa'da da geleneksel olarak kadın mesleği sayılan mesleklere İslam ülkelerinde de girdiler ve zamanla diğer mesleklere girmeyi de başardılar. Ama tepki büyüyordu. Humeyni vaazlarında ve yazılarında, büyük bir öfkeyle kadınların yetişkin erkek çocuklara öğretmenlik yapmasının kaçınılmaz olarak büyük bir ahlaksızlığa neden olduğu söylenmekteydi.

Türkiye Cumhuriyeti'nin kurucusu Kemal Atatürk Humeyni'nin söyleminin tam tersini savunmuştur. 1920'lerin başlarında verdiği güzel söylevlerde, kadının Türk toplumu ve devlet yaşamındaki önemini belagatle savunmuştur.

“En öncelikli görevimiz çağdaş dünya düzeyine erişmektir. Toplumun yarısını çağdaşlaştırmaksızın bu hedefe erişemeyiz.” söylemini kendi halkına sürekli yinelemiştir. Türkiye Cumhuriyeti'nde kadın hakları Kemalist ideolojinin bir parçası olmuştur ve kadınlar kamu yaşamında giderek artan bir rol oynamışlardır.

BÖLÜM 4

ÇAĞDAŞLAŞMA VE TOPLUMSAL EŞİTLİK

İlk ortaya çıktığında İslam, çevresindeki feodal yapılı İran, kast sistemine dayalı Hindistan, imtiyazlı aristokratik yapıya sahip Bizans ve Avrupa'ya göre eşitlikçi bir mesaj getirmiştir. İslam, bu tür toplumsal farklılıkları onaylamadığı gibi açıkça ve kesinlikle reddetmektedir. Peygamber'in eylem ve sözleri doğuştan gelen, statüden, zenginlikten ve hatta ırktan gelen ayrıcalıklara karşıdır, rütbe ve onurun ancak dindarlıkla ve İslam'a layık olmakla belirleneceğinde ısrarcıdır.

Fetihler ve imparatorluk olma gerçekleri, kaçınılmaz olarak yeni bir elit grubu yaratmıştır. Ama önemli olan elitlerin, kastların veya aristokrasinin İslam'a rağmen ortaya çıkması değil, İslam'ın bir parçası olmamasıdır. Üç temel eşitsizlik biçimi olan sahip-köle, erkek-kadın, inançlı-inançsız ayırımında bile İslam uygarlığı bazı bakımlardan daha iyiydi. İslam kadını mülkiyet hakkına, köleler insan haklarına sahipti. Arap olan olmayan, beyaz ve siyah İslam kardeşliğinin gerçek ruhu sayılıyordu; ama bunların hiçbiri üç çok kutsal ayırımı oluşturan köle, kadın ve inançsızın düşük statüsü olmasını sorgulamıyordu. İslam doktrini soydan gelen tüm önceliklere, hatta ilke olarak monarşiye bile şiddetle karşıydı. Daha sonraki zamanlarda eşitlikçilik bazı şekillerde sınırlandı. Hıristiyan erkek çocukların, yeniçeri olmasına imkan veren devşirme usulünün kaldırılması, eşraf sınıfı gibi yerleşik imtiyazlı grupların oluşumu sürdürülürken ulemanın yeni gelenler için kısıtlamalara gitmesi sosyal hareketliliğin ana kanalını tıkamıştır. Tüm bunlara karşın 19. yüzyılın başlarına kadar, yoksul bir erkeğin zenginlik, servet ve soyluluk kazanması bakımından

İslam ülkelerinin, devrim sonrası Fransa dahil herhangi bir Hıristiyan Avrupa ülkesinden daha şanslı olduğu doğrudur.

Özgür, erkek ve Müslüman olanlar için fırsatlar vardı. Köle, kadın ve inançsızlar için ise, yaşamlarının her alanını olumsuz etkileyen çok sıkı kısıtlamalar getirilmişti.

İslam tarihinde ilk kez 19. yüzyılda bu üç grup lehine sesler yükselmeye başladı. Avrupalılar, Hıristiyan azınlığın statü düşüklüğüne karşı çıkıyordu. Özellikle siyah Afrikalılar

olmak üzere kölelerin hakları İngilizlerce savunuluyordu. Müslüman kadının statüsü konusunda ise Avrupalı güçlerin itirazına ait hiçbir kanıt yoktur.

1857’de İngilizler Osmanlı İmparatorluğu’nda Hicaz hariç köle ticaretinin yasaklanmasına ilişkin bir ferman çıkarttırmayı başardılar. Siyah köle ticaretini yasaklayan ilk Müslüman yönetimi 1846 yılında Tunus Beyliği olmuştu. Köleliği en geç yasaklayan iki ülke, 1962 yılında Yemen ve Suudi Arabistan olmuştu. Köleliğin tümüyle yasaklanacağı söylentileri 1855 yılında Mekke Şerifi Cemal liderliğinde bir isyan çıkmasına neden olmuştu.

Hıristiyanlar üzerindeki kısıtlamaların kaldırılması, Fransa bağlantısı nedeniyle önce Mısır’da gerçekleşti. Osmanlı’da Müslüman olan ve olmayanların aynı statüye getirilmesinden herkes memnun değildi. Müslümanlar hakim millet olmalarına rağmen inançsızlarla eşit düzeye getirilmelerini hazmedemiyorlardı. Patrik ve diğer dini liderler atamaları fermanla yapıldığı için hoşnut değildiler. Özellikle Rumlar ise, Ermeni ve Yahudilerle aynı düzeye indirgenmeyi kabul

etmek istemiyor, kendilerinden sadece Müslümanların üstün olduğu eski düzenin, Yahudilerle eşit sayılmaktan daha iyi olduğunu söylüyorlardı. Çünkü Osmanlı’da eskiden beri süregelen Müslüman, Rum, Ermeni, Yahudi biçiminde bir öncelik sıralaması vardı.

Ermenilerin Doğu Anadolu’da ilerleyen Rus güçlerine hizmet etmesi de ayrı bir gerilim yarattı ve yeni kırgınlıklara yol açtı.

Hıristiyan azınlıklar ve kölelerin haklarını ateşli bir biçimde savunan Avrupalılar Müslüman kadının statüsü konusunda sessiz kalmayı tercih ettiler. Bu konuya, sadece edebiyat alanında kalsa da, Osmanlı liberal ve reformcuları daha çok ilgi gösterdiler. İmparatorluktaki kadınların seslerini yükseltebilmeleri için daha uzun bir süre geçmesi gerekti.

BEŞİNCİ BÖLÜM

LAİKLİK VE SİVİL TOPLUM

Çağdaş politik anlamda laiklik, dini ve politik otoritenin ayrı olmasıdır. Laikliğin kökeni İsa’nın söylemlerine kadar inmektedir. İncil’deki meşhur, “Sezar’ın hakkı olanları Sezar’a, Tanrı’nın hakkı olanları Tanrı’ya ver...” sözleri din ve devlet işlerinin ayrılması gereğinin kanıtı olarak gösterilmektedir. Başlangıçtan itibaren Hıristiyanlara, Tanrı ve Sezar’ın ilke ve uygulamaları, her birine karşı ödevlerinin ne olduğu öğretildi. Müslümanlar böyle bir öğretiyi görmediler. Önceleri birçok aykırılık yaşanmış olmasına rağmen, uzun mücadeleler sonunda Hıristiyanlık arazileri ve sarayları, kendi hiyerarşisi ve otorite zinciri içinde ayrı bir kurum olan “kilise”yi geliştirdi. Müslüman ve Museviler için cami ve sinagog sadece ibadet yerleridir; kilise gibi bağımsız bir kurum değildirler. İslam ne papaz tayin ve kutsama töreni, ne vaftiz, ne de

inanana Tanrı arasında bir aracı tanır. İslam'da din adamı bir öğretmen, bir rehber, bir din ve hukuk bilgini olarak algılanır; bir papaz gibi değil.

Müslümanlar arasında laiklikten söz etmenin hiçbir anlamı yoktur. Herhangi bir insan grubu, herhangi bir çeşit faaliyet, insan yaşamının herhangi bir parçasının dinî kural ve düzenlemelerin dışında olabileceği fikri İslami düşünceye tümüyle yabancıdır. Müslümanlarca kutsallığın kaynağını oluşturan ve yaşamın her alanını düzenleyen tek yasa şeriattır. İslam'daki başlıca bölünme olan Sünnilik ve Şiilik, bir doktrin tartışmasından değil, politik önderlik üzerine yaşanan tarihi bir çatışmadan doğmuştur.

Müslümanlar laiklikle ilk kez Fransız Devrimi'nde karşılaştılar. Burada da laikliği doğru anlamında değil, Hıristiyanlaştırma olarak algıladılar. Fransız Devrimi Avrupa'da Hıristiyan olmayan, hatta Hıristiyanlık karşıtı olan ilk fikir hareketi idi. Bu nedenle bazı Müslümanlar onda Avrupa ilerleyişinin sırrını bulmayı umdular.

Yalnızca bir Müslüman devlet, Türkiye Cumhuriyeti laikliği bir ilke olarak kabul etti, İslam'ı anayasadan çıkardı ve şeriati yasal alan dışına koydu. Bir iki İslam ülkesi de şeriati evlenme, boşanma ve miras hukukuyla sınırlandırıp, diğer alanları çoğu Avrupa'dan alınma çağdaş yasalarla düzenledi. Son yıllarda bu değişikliklere karşı, bazı İslam ülkelerinde, şeriata dönüşü

savunan şiddetli tepkiler oluştu. Kökten dinci-fundamentalist denen bu gruplar İran, Afganistan ve Sudan'da iktidarı ele geçirdiler.

Müslüman literatüründe radikal ve militanlar, düşmanı değişik şekillerde tanımlamaktadır. Bazen Yahudi ve Siyonistler, bazen Hıristiyan ve misyonerler, bazen Batılı emperyalistler, bazen de Ruslar ve komünistler düşman olarak gösterilmektedir. Ama hepsinin temel düşmanı yerli laik kesimdir. Yerli lâik insanların, laik okul ve üniversiteleri, laik yasalar ve mahkemeleri yürürlüğe sokarak, İslam'ı iki profesyonel temel üssü olan adalet ve eğitim alanlarından dışlayarak devletin İslami temellerini zayıflattığını ileri sürmektedirler. Bunların çoğu için eski ve başlıca düşman, Türkiye Cumhuriyeti'nin kurucusu ve İslam dünyasının ilk büyük laik reformcusu olan Kemal Atatürk'tür.

“Sivil toplum” deyimini son yıllarda çok popüler oldu ve değişik anlamlarda kullanıldı. Bu nedenle İslami sivilite algılamasını incelemek faydalı olabilir. Günümüzde Orta Doğu'da sivilin ilk akla gelen anlamı, askeri karşıtlığıdır. Bu anlamda İslam toplumu başlangıç ve oluşum yıllarında açık bir biçimde sivil toplumdur. Peygamber ve ilk halifeler profesyonel ordu kullanmıyorlardı, askeri görevler için silahlı gönüllülere güveniyorlardı. Daha sonra Ortaçağ'da, iç isyanlar ve dış işgaller İslami rejimlerin çoğunun militarizasyonu ile sonuçlandı. Bu durum günümüzde de sürmektedir.

Daha çok genel kabul gören sivil toplum tanımında sivil, dini veya askeri değil, bizatihi otorite karşıtı olarak kullanılmaktadır. Bu anlamda sivil toplum, aile ile devlet arasında kalan toplumsal alan parçasıdır. Yardım dernekleri, vakıflar, loncalar, meslek kuruluşları, kamu dışı tüm tüzel kişilikler bu alana dâhil bulunmaktadır.

İslami bağlamda sivil toplumun bağımsızlığı en iyi devlete göre değil, dine göre ölçülür. Çünkü Müslüman düşünüş tarzında devlet de dinin yarattığı bir alettir.

İslam dünyasında dini toplumsal ilkeleri belirleme konumundan uzaklaştırma çabaları çok geç başlamıştır. Hiçbir zaman tamamlanamamış, hatta son yıllarda özellikle İran’da görüldüğü gibi geriye çevrilmiş bir süreçtir.

ALTINCI BÖLÜM

ZAMAN, UZAY VE ÇAĞDAŞLIK

Avusturya-Macaristan İmparatorluğu’nun İstanbul Büyükelçisi 1560 yılında yazdığı bir raporda, hiçbir ulusun, diğer ulusların yaptığı yararlı buluşları kabul etmekte Osmanlılar kadar az istekli davranmadığını, her şeye karşın irili ufaklı askeri toplar ile benzeri Batı buluşlarını kabul edip benimsediklerini; ancak kitap basımını ve halka açık yerlerdeki saatleri kurmayı hiçbir zaman benimsemediklerini belirtmekte ve şöyle bir açıklama yapmaktadır. Basmaları durumunda kutsal kitaplarının (Kur’anı Kerim) kutsallığını yitireceğini, halka açık yerlerdeki saatleri doğru çalıştırdıkları takdirde müezzinlerin otoritesinin zayıflayacağını düşünüyorlardı.

Birçok gezginin gözlemleri, ağırlık ve diğer ölçü birimlerinin son derece değişkenlik gösterdiğini, hatta bazen aynı ölçünün farklı değerlere ait olduğunu belirtiyordu.

Orta Doğu’da küçük ölçekli ticari ve pratik amaçlı yapılan uzunluk ölçümlerinde parmak, kol, kulaç gibi insandan insana değişen, belli bir standardı ifade etmeyen ölçüler kullanılıyordu. İran’ın fersahı bir insanın bir saatte yürüyeceği mesafeyi, Arapların merhale ve Türklerin konak olarak ifade ettiği birim ise bir günde gidilebilecek uzaklığı anlatmaktaydı. Uzaklıkları, zaman ve hareketle ölçme alışkanlığı bugün de devam etmektedir. En yakın köyün ne kadar uzaklıkta olduğunu sorduğunuz bir köylüden, “Bir sigara içimi” cevabını alabilirsiniz.

Zaman ölçülmesinde durum daha iyi değildir. Osmanlılar günü 24 eşit saate bölmüşlerdi. Ama sayma işlemi geleneksel olarak gündeğümü ile başlıyordu. Bu da ilke olarak saatlerin her gün yeniden kurulması gerektiği anlamına geliyordu.

Zaman, bir an olmaktan çok bir bant, bir aralık olarak tanımlanıyor ve gözleme dayalı olarak belirleniyordu. Beş namaz vakti şöyledir: Sabah namazı, güneş doğmadan önce; öğle namazı, güneş en yüksek zirveyi (zenith) geçtiği zaman; ikindi namazı, gölgeler ve cisimlerin boyları eşit olduğu zaman; akşam namazı, güneş ufukta kaybolduğu zaman; yatsı namazı, son gün ışığın kaybolduğu zaman.

Okullarda öğrenim zamanı, ezana göre belirleniyordu. Orta Doğu’da halkın görebileceği ilk saat ancak 19. yüzyıl ortalarında İstanbul Dolmabahçe’de yapıldı.

Aşağı yukarı aynı zamanlarda 1854’te Kahire kalesinde bir saat kulesi yapıldı. Tümüyle ayın dünya etrafında dönüş süresine dayanan hicri takvim, kamu yönetiminde, özellikle de tarımsal ürünlerin vergileme zamanının belirlenmesinde karmaşa yarattı.

Çağdaşlaşmanın, demiryollarıyla başladığı söylenebilir. Demiryolları, hareket ve varış saatlerini gösteren zaman çizelgelerini kullanmayı zorunlu kıldı. Şu veya bu şekilde zaman çizelgesi olmaksızın ne toplum, ne de ekonomi işleyebilir, devlet kısa sürede karmaşa içine düşer.

Çağdaş Orta Doğu tarihi, 1798’de Napolyon’un Mısır’ı işgaliyle başlar. Bu olay tarihte ilk kez İslam’ın kalbini oluşturan bir ülkenin doğrudan Batılı güçlerin yönetimine, Batılı davranış ve düşüncelerin doğrudan etkisine girmesi nedeniyle çok önemlidir. İşgal olayı, anında İstanbul’da

etkisini gösterdi. Padişah Türkçe ve Arapça bir ilan yayınlayarak, Fransızların yeri göğü yaratan Allah'a ve kıyamet gününe inanmadıklarını belirtti, Allah'ın evlerini başlarına geçirip bayraklarını yerlerde süründürmesini dileyerek, işgali ve temsil ettiği fikirleri reddetti.

Saat ve zaman çizelgesi, takvim ve program bizatihi kendisi yeni bir kavram olan çağdaşlaşmanın insan yaşamına soktuğu aletlerdir. Şimdi Orta Doğu dahil tüm dünya artık Batı kaynaklı olduğunu hatırlamaksızın onları yaşamın bir parçası olarak kabul etmiştir. Zaman çizelgesine ek olarak ajanda, zaman aralığı, program kavramları da geliştirilmiştir. Belki Orta Doğu'da özümsemesi ve yerleştirilmesi en zor olan kavramlar randevu alma ve randevuya uymadır. Bu konuda son söz 1947'de Orta Doğu'yu ziyaret etmiş olan bir Fransız yazara bırakılabilir. "Doğu gezilerim sırasında, randevulara geç gitmek için özel bir çaba harcadım ve harcamaya da devam ediyorum. Buradaki deneyimli, akıllı, ak saçlı adamlar bana zaman zaman şunu söylemişlerdir. "Buralarda gökyüzü mavi, havalar çok sıcaktır.

Acele ne gerek var? Yaşamın tadını bozmak niye? Burada herkes geç kalır. Belirlenen saatte gelen, zamanını boşa harcamış olur. Kesin dakikliğin avantajı azdır; ama uygunsuz yanları çoktur. Kesin dakiklik esneklikten, fanteziden, neşeden ve hatta asaletten yoksundur."

YEDİNCİ BÖLÜM

KÜLTÜREL DEĞİŞİMİN AŞAMALARI

1830'larda Adolphus Slade adında genç bir İngiliz deniz subayı arkadaşlarıyla boğazda yemek yerken birden Topkapı Sarayı yönünden gelen askeri bando müziğinin Rossini çaldığını duyunca şaşırıldı. Saraydaki bu yabancı varlığı aslında çok şaşırtıcı değildi. Çünkü Sultan II. Mahmut orduda çok geniş bir yeniden yapılanmayı başlatmıştı. Sultan reformlarında hep Batı'dan yardım arıyordu. Kara ordusu için Prusya'dan, donanma için İngiltere'den, bürokrasi için Fransa'dan. Aynı ruhla, İstanbul'daki Sardunya Elçiliği'nden bir askeri bando kurmasını rica etmiş, bunun üzerine görevlendirilen Sinyor Donizetti Musiki-i Hümayun-i Osmani (The Imperial Ottoman Music) adıyla Batı tipi bir bando kurmuştu. Bu diğer reformların hepsinden farklıydı. Çağdaşlaşmanın ana amacı askeriydi. Sultan ve danışmanları yeni subay sınıflarıyla, yeni silahlarıyla, eğitim ve donanımıyla yeni bir ordu kurmaya girişmişlerdi. Belki Batı tipi üniformalar kültürel bir seçim olarak nitelenebilir; ama üniformanın da disiplin ve yararlılık bakımından askeri bir seçim olduğu karşı görüşü de ileri sürülebilir. Ama Rossini çalan bir askeri bando açık bir kültürel seçimdir.

Kültürel değişim kuşkusuz, çağdaşlaşmanın bir parçası olan Batılılaşmadır. Batılılaşmaksızın çağdaşlaşma mümkündür, Sinyor Donizetti ve bandosu olmaksızın da ordu çağdaştırılabilirdi.

Kültür odaklı bir yabancı etki görüldüğünde, yerli kültürün özgüveninde bir sarsılma olur. Bir şey olmaktadır, önemli bir şey. Resim ve müzikteki kültürel değişimi karşılaştırsak resimdeki değişimin çok daha uzun bir geçmişe sahip olduğunu ve çok daha başarılı olduğunu görürüz. Londra'daki National Gallery'de Fatih Sultan Mehmet'in, İtalyan ressam Bellini tarafından yapılmış portresi, Galeri'ye ödül kazandırmıştır. Resim Londra'dadır, İstanbul'da değil. Çünkü Fatih'ten sonra Padişah olan daha dindar Beyazıt, İslam'da insan resmi yapmak Allah'tan başka hiç kimsenin insan yapamayacağı görüşüyle yasak olduğu için, babasının koleksiyonunu bozmuştur. Ama Fatih resme müsamaha gösteren ne ilk ne de son hükümdardı.

Mimari etki, binaların gerek iç dekorasyonunda, gerek yapılarında çok belirgindir 19. yüzyıla gelindiğinde eski mimari anlayış ölmekte, yerini artık evrensel bir nitelik kazanmış olan Avrupa mimarisi almaktadır.

Giyim reformu orduyla başladı. Şimdi Libya ve İran İslam Cumhuriyeti dahil tüm Müslüman ülkelerin orduları hem Batı silahları kullanmakta, hem de Batı tipi üniformalar giymektedir.

Pek çok bakımdan kültürel etkinin en önemli aracı kuşkusuz sözcüklerdir-dildir ve özellikle tercümedir. Orta Doğu'da üç ana kültür grubu Türkçe, Arapça ve Farsça'dır. Bu bölgede Batı gücünün yükselmesini, başlangıçta müteredit bir biçimde olsa da batı dillerindeki kitapların çevirisi izlemiştir. Ortaçağ'da seçim kriteri genelde faydalılık idi. Tıp, astronomi, kimya, fizik, matematik ve hatta felsefe kitapları çevrildi. Edebiyatın hiçbir türü çevrilmedi. Yunanca'dan

Arapça'ya çevrilen ne bir şiir, ne bir dram, ne de bir tarih kitabı bulabiliriz. Bu açıkça bir kültürel ret olayı idi: Kafirlerden yararlı olduğuna inandıklarımızı alıyorsunuz; onların saçma düşünce sistemlerine, aşağılık edebiyatlarına veya anlamsız tarihlerine bakmaya ihtiyacınız yok. 19. yüzyılda Batı dillerinden Türkçe, Arapça ve Farsça'ya askerlik, tıp, veterinerlik, matematik, tarım ve tarih alanlarında birçok kitap çevrildi. Tarih çevirileri Rus çariçesi Büyük Katerina, Napolyon Bonapart ve İsveç kralı XII. Charles ile ilgiliydi. Makyavel'in Prens adlı eseri 1825'de Arapça'ya çevrildi.

Tiyatro Orta Doğu'da antikite çağında canlandı; ama İslam'ın yayılmasıyla birlikte kayboldu. Uzun bir kaybolma döneminden sonra, İspanyol Musevilerinin gelişiyile birlikte 16. yüzyılda yeniden ortaya çıktı. Museviler kısa sürede müritler ve taklitçiler buldular; örneğin çingeneler, Türkçe oyunları onlardan daha iyi oynuyorlardı.

Sonraları Latinler, Yunanlılar, hepsinden daha ağırlıklı olmak üzere Ermeniler tiyatro olayına dahil oldular. İrticalen oynanan Orta Oyunu tüm Türkiye'ye yayıldı. Matbaa Türkiye'de 15. yüzyıldan beri biliniyordu. Gutenberg'in eseri Türk yıllıklarında bütünüyle yer almıştı ve erken bir tarihte, yalnızca azınlıkların kendi dillerinde ve kendi harfleriyle baskı yapmaları kaydıyla getirilmeleri, Padişah iznine bağlanmıştı. Kuran'ın yazıldığı Arap harfleriyle baskı yapmak ise kesinlikle yasaktı; çünkü böyle bir durum kutsallığın bozulması anlamına gelebilirdi. Eski bir Osmanlı Fransa Büyükelçisi'nin oğlunun yardımıyla, İbrahim Müteferrika Türkçe ve Arapça baskı yapabilecek bir matbaa kurma izni aldı. 1729'da kurulan matbaa çoğu tarih, coğrafya ve yabancı dil alanında 17 kitap bastı ve 1742'de kapatıldı. 1784'de padişah fermanıyla yeniden açılan matbaa, Osmanlı tarihi, dilbilgisi ve bazı askeri konularda kitaplar bastı. 1796 yılından sonra ülkede Türkçe ve Arapça baskı yapabilen birçok matbaa kuruldu. Atatürk 5 Kasım 1925 günü yaptığı bir konuşmada, matbaanın 300 yıl geciktirilmesine yol açan yobaz zihniyeti eleştirmiştir.

Kültürel yenilik hiçbir zaman tek bir bölge veya tek bir halkın tekelinde olmamıştır, bundan böyle de olmayacaktır; aynı durum kültürel değişime direnç için de geçerlidir. Çağdaş Orta Doğu

politikasını Avrupa'dan alırken, Avrupa dinini Ortaçağ'da Orta Doğu'dan almıştır. Tam Avrupa merhametsiz bir Hıristiyanlık yaratırken, Orta Doğulular özgürlüksüz bir demokrasi yaratmıştır.

İnsanlık tarihinin her döneminde çağdaşlaşma ve benzeri deyimler hep büyüyen hakim uygarlığın normları, standartları ve yolları anlamına gelmiştir. İslam önce evrensel misyonu olarak algılayıp insanlık yolunda çok önemli ilerlemeler sağlamıştır; ama çağdaş Batı uygarlığı tüm gezegeni kucaklayan ilk uygarlıktır. Bugün Atatürk'ün belirttiği, Hindistan bilgisayar bilginleri ve

yüksek teknoloji kullanan Japon şirketlerinin kabul ettiği gibi hakim uygarlık batı uygarlığıdır ve bu nedenle batı standartları çağdaşlığı tanımlamaktadır.

Geçmişte başka hakim uygarlıklar oldu, kuşkusuz gelecekte de olacaktır. Batı uygarlığı önceki uygarlıklardan aldığı değerlerle zenginleşmiş, gelişmiş ve lider konumuna erişmiştir. O da kendisinden sonra gelecek uygarlıklara geçerli bir batı uygarlığı mirası bırakacaktır.

SONUC

20. yüzyıl boyunca Orta Doğu'da ve gerçekte tüm İslam ülkelerinde bir şeylerin çok kötü bir biçimde yanlış gittiği çok açık bir biçimde ortaya çıktı. Bin yıllık rakibi Hıristiyan dünyasıyla karşılaştırıldığında, İslam dünyası yoksul, zayıf ve bilgisiz kaldı.

Çağdaşlaşma yandaşları, çabalarını reform veya devrim yoluyla başlıca üç alanda yoğunlaştırdılar: Askeri, ekonomik ve politik. Varılan sonuçlar en hafif deyimle düş kırıklığı yaratıcıydı. Zafer arayışları yenilenmiş ordulara bir dizi aşağılatıcı bozgun getirdi. Kalkınma yoluyla zenginleşme arayışı, bazı ülkelerde yoksullaşma ve dış yardımlarda yapılan yolsuzluklara, diğerlerinde tek kaynak olan petrole dayalı sağlıksız bir bağımlılığa yol açtı. Birçok reçete denendi; ama bunlar iyileşmeyi sağlamadığı gibi Batı dünyası ile İslam arasındaki dengesizliğin daha da kötüleşmesini durduramadı.

20. yüzyılda, özellikle ikinci yarıda İslam ülkeleri için kötüleşmenin ivmesi hızlandı. Doğrudan Batılı firmalardan değil, çok yakın bir süreye kadar Japon hakimiyeti altında olan Kore'den teknik yardım almak durumunda kaldılar. Batı uygarlığına ulaşma yarışında Japonya, Kore gibi Doğu Asya ülkelerinin de gerisinde kaldılar.

“Bunu bize kim yaptı?” işler kötü giderken sorulan bu soru Orta Doğu'da da soruldu. Başkalarını suçlamak daha kolay ve daha tatminkar olduğu için, uzun süre Moğollar suçlandı. 13. yüzyıldaki Moğol işgallerinin İslam uygarlığının yıkılmasının suçlusu olduğu söylendi. Tarihçiler bu görüşte iki çatlak buldular: Birincisi İslam'da büyük kültürel başarıların Moğol işgalinden önce değil, sonra yaşandığıydı. İkincisi, Moğol akınlarından önce İslam halifeleri yönetimi altındaki ülkelerin zaten son derece zayıflamış olduğu; aksi takdirde Orta Asya steplerinden gelen göçebe Moğol kabileleri akınları karşısında yıkılmalarının söz konusu olmayacağıydı. Yeni ve daha çok taraftar bulan bir günah keçisi Batı emperyalizmiydi. Ama İngiliz-Fransız hakimiyeti ve Amerika etkisi, Moğol işgalleri gibi bir neden değil, içten zayıflamış olan Orta Doğu devletleri ve toplumları için bir sonuçtu. Yanlış giden her şey için Musevileri suçlayan antisemitizm de mantıklı bir temelden yoksundu. Naziler antisemitizmi Arap dünyasına tanıtmayı ve yaymayı başardılar. Daha önceleri küçük istisnalar dışında İslami gelenekte düşman Musevi tipi yoktu.

Müslümanlar Musevileri küçümsemek eğilimindeydiler. Bu küçümseme, beş İslam devleti ve ordularının yarım milyon Musevi'nin 1948'de Filistin'deki İngiliz mandası kalıntısında bir devlet kurmasını önleyememesine neden oldu. Son 14 yüzyıl Musevilerin büyük çoğunluğu ya Hıristiyan, ya da İslam dünyasında yaşadılar ve her iki uygarlığın parçası oldular. Doğal olarak İsrail'i kuran Museviler, geldikleri ülkelerin sosyal ve politik değerlerini, alışkanlık ve davranış biçimlerini beraberlerinde getirdiler. Bir yanda Musevi-Hıristiyan geleneği, diğer yanda Musevi-Müslüman geleneği. Bugün İsrail'de bu iki gelenek karşılaşmakta ve artan bir ivmeyle çatışmaktadır. Sayı ve silah bakımından üstün durumdaki komşularla çevrili olan ve bu komşuları

tarafından var olma hakkı bile reddedilen İsrail'in Batı türevi niteliklerini geliştirmesi yaşımsal bir öneme sahiptir.

Bazen Doğu-Batı ilişkisindeki değişikliğin nedeninin, Orta Doğu'nun gerilemesi değil, Batı'nın hızla ilerlemesi olduğu iddia edilmiştir. Bu iddiada bulunanlar, Amerika kaşiflerinin, niçin Atlantik'teki bir Müslüman limanından değil de İspanya'dan hareket ettiklerini, niçin büyük bilimsel buluşların çok daha zengin ve gelişmiş olan İslam ülkelerinde değil de Avrupa'da ortaya çıktığını yanıtlamak zorundadırlar.

Suçlama oyununun çok daha karmaşık bir türü, hedefi içeride aramakta, bazen suçu İslam'a yüklemektedir. Eğer İslam özgürlüğe, bilime, ekonomik kalkınmaya engel ise, geçmişte İslam nasıl olmuştur da bu üç alanda öncü olmuştur? Bazıları soruyu farklı bir biçimde sormaktadır. "İslam Müslümanlara ne yaptı" değil, "Müslümanlar İslam'a ne yaptı?" ve ayıbı spesifik öğretmenler ve doktrinlere yükleyerek cevap vermektedirler. Günümüzün kökten dinci ve İslamcı olarak bilinen bazı kesimleri, yetersizlik ve başarısızlıkları yabancı kavram ve uygulamaların kabulüne bağlamaktadırlar. Bu yabancılaşmanın gerçek İslam'dan uzaklaştırıcı nitelikte olduğunu ve bu yüzden eski büyüklüklerini kaybettiklerini ileri sürmektedirler. Çağdaş veya reformcu kesimler ise aksi görüşü savunmakta, gerileme ve kayıpların nedeninin eski yollardan sapma olmayıp, Müslüman din adamlarının katılıkları ve yaşamın her alanını katı din kurallarına dayandırmaları olduğunu söylemektedirler. İnanç ve uygulamaların sürekliliğinin bin yıl önce yaratıcı ve ilerici olabileceğini; ama bugün için olamayacağını iddia etmektedirler.

Fanatikliğin ve özellikle fanatik dini otoritelerin büyük İslami bilimsel hareketi, düşünce ve ifade özgürlüğünü boğduğunu belirlemektedirler.

Bu teze daha alışlageldik biçimde yaklaşım, genel olarak dini değil; ama spesifik bir sorunu tartışmaktır. Bazılarına göre Batı ilerlemesinin başlıca nedeni kilise ve devletin ayrılması ve sivil toplumun laik yasalarla yönetilmesidir. Bazı kesimler için suçun büyüğü, İslam'daki cinsiyet ayrımıdır, kadının toplumda aşağı bir konuma getirilerek küme düşürülmesidir. Bu iki unsur, yani laik ve feminist görüşlerin başarı ya da başarısızlığı Orta Doğu'nun geleceğini biçimlendirecektir.

İslamla Batı arasındaki bu ıstırap verici asimetrinin nedenleri hakkında bazı düşünürler, kıymetli metallerin tükenmesi, keşiflerin ve Avrupa'nın yeni dünyanın kaynaklarını sömürmesinin eş zamanlı olması, özellikle kırsal kesimde akraba evlilikleri nedeniyle sakat doğumlar olması, keçilerin çimenleri kökünden yolarak ve ağaçların sürgünlerini yiyerek tahribatta bulunması ve bu nedenle verimli toprakların çöle dönüşmesi gibi çok değişik nedenler üzerinde durdular. Bazıları da çağdaşlaşma öncesi Orta Doğu'da tekerli araçların kullanılmamasını değişik bir neden olarak ortaya attılar.

20. yüzyılın iki hakim hareketi sosyalizm ve milliyetçilikti. Her ikisi de kredilerini yitirdiler. Bunların birleşmesinin gayri meşru çocuğu olan nasyonal sosyalizm de her alanda başarısızlığa uğradı. Bağımsızlık anlamında özgürlük tüm iyilik ve güzellikleri beraberinde getiren büyük tılsım olarak görüldü. Müslümanların çoğunluğu şimdi henüz sorunlarına hiçbir çözüm getirmemiş olan bağımsız ülkelerde yaşamaktadır.

Günümüzde soruna verilen iki cevap bölgede geniş destek görmektedir. Cevaplardan biri, tüm kötülükleri İslam'ın kutsal mirasının reddine bağlamakta, gerçek veya düşsel geçmişe dönüşün avukatlığını yapmaktadır. Bu yol İran Devrimi'nin ve kökten dinci denemelerin yoludur. Diğer yol olan lâik demokrasi, Kemal Atatürk'ün kurduğu Türkiye Cumhuriyeti'nde vücut bulmuştur.

Artık gittikçe artan sayıda Orta Doğulu öz eleştiriye dayalı bir yaklaşım sergilemektedir. Sadece nevroitik fantezilere ve komplo teorilerine götüren "Bunu bize kim yaptı?" sorusu yerini

“Neyi yanlış yaptık?” sorusuna bırakmakta ve doğal olarak bu soruyu “Yanlış nasıl düzeltiriz?” sorusu izlemektedir. Bu soruda ve bu soruya verilen değişik cevaplarda gelecek için en iyi umutlar yatmaktadır. Batı özgürlüğünün teori ve pratiği içinde eğitim almış bir Batılı gözlemciye göre, kesin neden özgürlük eksikliğidir. Beyin yıkama işlemine tabi tutulmuş ve sınırlandırılmış aklın konuşma, araştırma, soru sorma özgürlüğü; ekonominin yolsuzluklardan, sürekli kötü yönetilmekten kurtulma özgürlüğü; kadının erkek baskısından kurtulma özgürlüğü; vatandaşların despotluktan kurtulma özgürlüğü. İslam dünyasının altında yatan gerçekler, bu özgürlüklerin eksikliğidir. Demokrasi yolu uzun ve zordur, uçurum ve engellerle doludur. Eğer Orta Doğu halkları bugün izledikleri yolda gitmeyi sürdürürlerse, intihar bombacısı tüm bölgenin simgesi olabilecek, baş aşağı giden kin ve nefret, öfke ve kendine acıma, yoksulluk ve baskı eninde sonunda bir yabancı hakimiyetiyle sonuçlanacaktır; bu yabancı güç belki eski yollara dönen yeni Avrupa, belki yeniden güçlenen Rusya, belki Doğu’da gelişen yeni bir süper güç olacaktır. Eğer Orta Doğu ve İslam dünyası sızlanmayı bırakır ve kurban psikolojisini sürdürmeyi terk ederse, farklılıklarını çözüme kavuşturursa, yetenek, enerji ve çabalarını ortak bir yaratıcı çabada birleştirirse, bir kez daha ortaçağda ve antikitede olduğu gibi ana uygarlık merkezi olabilir. Bir yerde tercih kendilerininidir.